

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Олена Гапченко

Київський університет імені Тараса Шевченка

БІЛІНГВ ЯК МОВНА ОСОБИСТІТЬ

У статті проблеми білінгвізму розглядаються крізь призму мовної особистості, її психологічних, соціальних і культурних ознак. Визначаються основні параметри двомовної особистості, її статус у лінгвістиці.

Ключові слова: білінгв, білінгвізм, збалансована двомовність, картина світу, комунікація, координативний білінгвізм, мовна особистість, двомовна особистість, монолінгв, психолінгвістика.

Активні міграційні процеси, інтенсивне змішування рас та етносів, бурхливі економічні й культурні контакти, екологічна взаємозалежність ведуть до того, що кордони етнічних і мовних груп у сучасному світі часто не збігаються: декілька народів можуть користуватися однією мовою (напр., народи Австралії, Великобританії, Канади, Нової Зеландії, США – англійською), і, навпаки, один народ може використовувати не одну, а кілька мов. Двомовність і багатомовність стають усе більш поширеними в сучасному світі.

Б. Ларін назвав три основні чинники, які визначають долю мови: культурна значущість, характер соціальної бази і втручання політичних сил [10, с. 255]. Це спостереження відомого вченого знаходить своє пряме відображення в українських реаліях: мовна ситуація в Україні є досить складним феноменом, який сформувався під впливом різноманітних демографічних, політичних, юридичних, антропологічних, мовних та інших чинників. В Україні функціонує понад 80 мов. Жодна з них не є рідною для всього населення країни, тому встановлення офіційної державної мови є однією з проблем процесу мовного будівництва в нашій державі.

На статус мови з достатньою культурною традицією в певних ситуаціях можуть претендувати декілька мов. Характерною рисою сучасної мовної ситуації в Україні є поширення на її території двох мов – української та російської, а також різних форм українсько-російського білінгвізму й дігლოსії. За даними українських соціолінгвістів, українську мову вважає рідною 55,5 % населення України, російську – 32 %, українську й російську – 11,1 %, іншу – 1,4 %. Окрім росіян (17,3 % за переписом 2001 р.), які користуються рідною російською мовою, своєю рідною вважають російську 62,5 % білорусів, 83 % євреїв, 88,5 % греків, 64,7 % німців, 58,7 % татар, 54,4 % грузинів, 30,3 % болгар, що мешкають в Україні [21]. Процеси мовно-культурної асиміляції суттєво вплинули й на титуль-

ний етнос України. За даними перепису 2001 р. 14,8 % етнічних українців, які становлять найбільшу етнічну групу (77,8 % населення), вважають рідною мовою російську.

В опитуваннях, які проводив Київський міжнародний інститут соціології протягом 1991–2003 рр., особлива увага приділялася виявленню різниці між етнічною самоідентифікацією респондентів (тим, ким вони себе усвідомлюють, із ким ототожнюють у соціальному плані) та їхньою мовною поведінкою. Осіб із двома рідними мовами і з подвійною національною ідентичністю соціологи виділили в окрему групу так званих *бітнорів* [11, с. 100].

Українська мова законодавчо є єдиною державною мовою в Україні, проте в деяких сферах (молодіжна культура, кіно, приватні радіоканали й телебачення, популярні журнали) спільні східнослов'янські корені, спільна історія, міграційні процеси, родинні зв'язки, міжнародні шлюби й, нарешті, генетична близькість української та російської мов виступають підґрунтям для існування *білінгвізму* в країні.

Функціонування двох або більше мов у суспільстві було б неможливим без двомовності окремих членів мовної спільноти. Людей, які вільно і продуктивно володіють двома мовами, прийнято називати *білінгвами*. Слід зауважити, що, навіть якщо індивід володіє кількома мовами, його часто називають *білінгвом*, а саме явище – білінгвізмом (двомовністю).

Останнім часом проблеми *білінгвізму* все частіше розглядають крізь призму *мовної особистості*, її психологічних, соціальних і культурних ознак. Оскільки *мовна особистість* є центральною системоутвірною ланкою комунікативного процесу, то в цьому ракурсі для *теорії білінгвізму* особливої ваги набуває дослідження таких питань, як: що являє собою *білінгв* як *мовна особистість*? як в одній свідомості поєднуються *дві мовні системи* і *дві картини світу*?

Як відомо, концепції *мовної особистості* передувало загальне вчення про особистість. Значний внесок у розуміння особистості зробили К. Г. Юнг, М. Бердяєв, Х. Ортега-і-Гассет, М. Гайдеггер, К. Ясперс. Різні аспекти соціально-культурної детермінації особистості висвітлюються у працях таких представників культурно-історичних теорій розвитку психіки, як Ж. Піаже й Л. Виготський. Відомий психолог Б. Ананьєв розробив оригінальну концепцію *людинознавства*, за якою людина визначається як суб'єкт праці, пізнання і спілкування [2].

У психології *особистість* трактується як відносно стабільна організація мотиваційних нахилів, що виникають у процесі діяльності із взаємодії між біологічними імпульсами та соціальним і фізичним оточенням. У структурі особистості психологи виділяють такі основні компоненти: 1) *спрямованість особистості* (потреби, інтереси, нахили, світогляд, які

можуть виступати як мотиви поведінки); 2) *психічні процеси*: емоційні (емоції й почуття), вольові (усвідомлення цілей, вибір засобів для їх досягнення, прийняття рішень, виконання прийнятого рішення); 3) *характер*; 4) *здібності*; 5) *темперамент*, який розглядається не як ознака *особистості*, а як ті анатомо-фізіологічні властивості *людини*, що визначають динаміку перебігу психічних процесів і проявів властивостей особистості [12, с. 15]. Ю. Караулов зауважує, що "при вивченні особистості у психології в центрі уваги дослідників перебувають некогнітивні аспекти людини, тобто її емоційні характеристики й воля, а не інтелект і здібності" [8, с. 35].

На основі загальної теорії особистості виробляється концепція *мовної особистості*. Якщо об'єктом аналізу стає саме *мовна особистість*, то на перший план дослідження висувуються її інтелектуальні характеристики, оскільки, на думку багатьох дослідників (серед яких Ю. Караулов), інтелект найінтенсивніше виявляється в мові й досліджується через мову (проте інтелектуальні властивості людини виразно проявляються не на будь-якому рівні володіння мовою).

Різноманітні аспекти *мовної особистості* досліджуються у працях В. Виноградова, Г. Богіна, С. Воркачова, Н. Зав'ялової, О. Залевської, В. Карасика, Ю. Караулова, Т. Космеди, В. Красних, В. Маслової, В. Нерознака, І. Привалової, Ю. Прохорова, Н. Слухай, О. Снитко, Т. Ушакової, Н. Шумарової та багатьох інших лінгвістів. Такий широкий науковий резонанс поняття *мовна особистість* пояснюється, за словами І. Привалової, "вдалою інтеграцією в ній двох феноменів – людини як носія мови й системи мовних знаків, які є в її використанні" [16, с. 38].

Як синоніми або квазісиноніми *мовної особистості* в лінгвістичних розвідках можуть використовуватися терміни *мовець*, *носій мови*, *індивід*, *інформант*, *активний інформант*, *пасивний інформант* тощо.

Зародження теорії мовної особистості традиційно пов'язують з іменем німецького вченого Л. Вайсгербера, який один із параграфів своєї праці "Мовний закон людства як основа мовознавства" назвав "Мовна особистість". У радянській лінгвістиці перші кроки в цій галузі в 1930–1940-х рр. зробив В. Виноградов, який вивчав проблеми людини у зв'язку з мовою. Сам термін *мовна особистість* він уперше використав 1930 р. у книзі "Про художню прозу". Свою концепцію мовної особистості в першій половині 1980-х рр. запропонував Г. Богін, який розглядав людину з позицій її "готовності здійснювати мовленнєві вчинки, породжувати і сприймати витвори мовлення ("произведения речи")" [3]. До феномена мовної особистості зверталися у своїх дослідженнях і відомі психологи (зокрема, Л. Виготський, Н. Жинкін, О.М. Леонтьєв).

У широкий науковий обіг поняття *мовна особистість* увів Ю. Караулов. Як підкреслює Ю. Караулов, *мовна особистість* не є "таким же

частково-аспектним корелятом *особистості взагалі*, якими є, наприклад, правова, економічна чи етична особистість" [8, с. 38]. *Мовна особистість* – це "поглиблення, розвиток, насичення додатковим змістом поняття особистості взагалі", це "особистість, виражена в мові (текстах), через мову, особистість, реконструйована в основних своїх рисах на базі мовних засобів" [8, с. 38]. Пізніше Ю. Караулов уточнив визначення поняття *мовна особистість*: 1) *будь-який носій* тієї чи іншої мови, схарактеризований на підставі аналізу створених ним текстів із погляду використання в цих текстах системних засобів певної мови для відображення бачення ним навколишньої дійсності (картини світу) і для досягнення певних цілей у цьому світі; 2) найменування комплексного способу опису мовної спроможності індивіда, який поєднує системне представлення мови з функціональним аналізом текстів [9, с. 671].

Дослідження мовної особистості на межі 1990–2000-х рр. оформилися в нову наукову дисципліну – *лінгвістичну персонологію* (праці В. Нерознака, С. Воркачова)

Ю. Караулов відзначає, що до мовної особистості як лінгвістичного об'єкта дослідники приходять різними шляхами: *психолінгвістичним* – від вивчення психології мови, мовлення й мовленнєвої діяльності в нормальному і змінених станах свідомості (у т.ч. різних афазій); *лінгводидактичним* – від аналізу процесів навчання мови й мовного онтогенезу; *чисто філологічним* – від вивчення мови художньої літератури [9, с. 671–672]

В. Карасик під *мовною особистістю* розуміє "людину, яка існує в мовному просторі – у спілкуванні, в зафіксованих у мові стереотипах поведінки, у значеннях мовних одиниць і смислах текстів" [7, с. 7]. За В. Масловою, будь-яку особистість, яка володіє людською мовою, можна моделювати як *мовну особистість* [12, с. 48]. І. Синиця *мовною особистістю* називає "сукупність творчих (лінгвістичних) здібностей і соціо-психолінгвістичних характеристик індивіда, які зумовлюють створення та сприйняття ним мовленнєвих творів, що відображають відповідні риси особистості й тому мають певну когнітивну глибину, комунікативно-прагматичну спрямованість, структурно-мовну цінність" [18, с. 41]. Л. Гнатюк під *мовною особистістю* розуміє "індивіда, розгляданого в сукупності його мовних здібностей, зумовлених історично, національно-культурно, соціально та психологічно, які виражаються у здатності сприймати та творити тексти і слугують для досягнення певних цілей" [4, с. 30]. За О. Селівановою, *мовна особистість* – це "іманентна ознака особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у процесах продукування, сприйняття, розуміння й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також при комунікативній взаємодії" [17, с. 450]. На думку І. Прива-

пової, *мовну особистість* доцільно тлумачити як носія етнолінгвокультурної свідомості, чи *етнолінгвокультурну особистість*, що дозволяє підкреслити її національні риси, які проявляються у фонді мовних засобів, що служать матеріалом для її реконструкції [16, с. 41].

Вивченню мовної особистості в ситуації українсько-російського *білінгвізму* присвячено багато праць Н. Шумарової. Вона відзначає, що "психолінгвістичний аспект дослідження дозволяє розглядати кожного інформанта як мовну особистість, мовно-культурні стереотипи поведінки якої одночасно є характерними для соціокультурної групи, до якої він належить, і в той же час індивідуальними, притаманними йому як носієві мовної картини світу" [19, с. 14].

Особистість як сукупність соціально значущих духовних і фізичних якостей у лінгвістичному аспекті може розглядатися як *мовна, мовленнєва, комунікативна, лінгвокультурологічна, етносемантична, ідіолектна* тощо. Проаналізувавши використання терміна *мовна особистість* у лінгвістичній літературі, можна помітити, що цей термін часто використовується також і для позначення *мовленнєвої, комунікативної, словникової* та *етносемантичної* особистості.

Національна мовна особистість – соціальне явище, але в ній є й індивідуальний аспект. *Індивідуальне* в мовній особистості формується через внутрішнє відношення до мови, через становлення особистісних мовних смислів. На індивідуальному рівні багатомовність – це своєрідний ресурс, який дозволяє людям більш ефективно взаємодіяти, адже відомо, що знання різних мов збагачує духовний світ людини, дозволяє їй краще пізнати себе і реальність. В. фон Гумбольдт писав: "Через розмаїття мов для нас відкривається багатство світу й різноманітність того, що ми пізнаємо в ньому; і людське буття стає для нас ширшим, оскільки мови у виразних і дійових рисах дають нам різні способи мислення і сприйняття" [5, с. 349].

Отже, *двомовні індивіди* у двомовному середовищі мають (принаймні, потенційно) більше засобів спілкування, ніж одномовні. Крім того, в багатьох дослідженнях зафіксовано, що *білінгвізм* впливає на інтелектуальний розвиток людини, на її мислення.

У лінгвістиці для позначення явища поліетнокультурності людини використовують такі терміни, як *вторинна мовна особистість, інофон, ксенолектна мовна особистість, представник третьої культури*. За концепцією Фр. Кесміра, результатом міжкультурної взаємодії є поява мовних особистостей третьої (перехідної) культури. До появи поняття "третья культура" в етнічній психології оперували терміном "культурна й расова маргінальність" (Е. Стоунквіст). Р. Шатер вважає, що будь-яке розвинене багатонаціональне суспільство йде шляхом побудови соціуму, члени якого є представниками "третьої культури" [16, с. 41].

Для теорії білінгвізму важливим є з'ясування питання: як в *одній свідомості* поєднуються *дві мовні системи, дві картини світу*, як взаємодіють два образи дійсності.

Серед лінгвістів немає одностайної думки щодо *координативного білінгвізму* (однакового володіння двома мовами).

Збалансована двомовна ситуація можлива, якщо більшість членів соціуму володіють досконало обома мовами, користуються ними в будь-яких ситуаціях, з легкістю переходять із однієї мови на іншу, не змішуючи при цьому системи різних мов. На думку таких відомих лінгвістів, як Б. Гавранек, А. Мартіне, Е. Хауген, повне й автономне (без змішування мов) володіння двома мовами перевищує психічні можливості звичайної людини. У її мовній свідомості окремі риси нерідної помилково уподібнюються будові рідної (або основної) мови. Відбувається *інтерференція* двох мовних систем (їх часткове ототожнення і змішування), що призводить до помилок у мовленні (іноді в одній, іноді – в обох мовах) [14, с. 62–63, 84–85, 100]. Близькі погляди має В. Наумов: "рідною все-таки може бути одна мова, оскільки мовна свідомість індивіда не може вмістити однаковою мірою дві різні мовні системи. Друга, нерідна, мова білінгва повинна жорсткіше контролюватися мисленням, яке рано чи пізно може дати збій" [13, с. 85].

У деяких дослідженнях висловлюється ідея про те, що у представників двомовного етносу може бути *подвійна свідомість*. Так, академік О. Трубачов поділяє ідею історика давньоболгарської культури А. Ангелова про те, що болгари доби Кирила й Мефодія відчували себе одночасно і слов'янами, і болгарами [20, с. 132]. Те саме, на його думку, можна стверджувати і щодо інших народів.

О. Потебня вважав, що, коли людина користується двома мовами, "два види розумової діяльності йдуть в одному напрямі, переплітаючись між собою, але зберігаючи свою розмежованість" [15, с. 166].

За визначенням одного з американських дослідників, *білінгв* – "це не сума двох повних або неповних монолінгвів; швидше, це унікальна і специфічна лінгвістична конфігурація. Існування й постійна взаємодія двох мов у білінгва створює відмінну, але цілісну лінгвістичну сутність" [6, с. 61].

Л. Гнатюк відзначає, що *дво-* чи *кількамовна особистість* пов'язує два чи кілька вербально-семантичних рівні, дві чи кілька мовних картин світу. Під *дво-* чи *кількамовною особистістю* дослідниця розуміє "особистість, яка володіє різними мовними системами, різними мовними кодами, а не вживає хаотичну суміш двох мов типу українсько-російського суржику чи мовлення емігрантів, у якому відсутній перехід (переключення) з однієї мови на іншу (питання про мовну картину світу таких "напівмовних", "макаронічних" мовців потребує окремого розгляду; вони простіють "полікодовим" мовцям)" [4, с. 37].

Н. Шумарова вважає, що при зміні мовцем мови або періодичних кодових переключеннях відбувається зміна форм мовної свідомості [19, с. 16]. Б. Ажнюк уводить поняття *метамовна свідомість*, яким позначає рефлексивну здатність білінгва порівнювати й диференціювати явища різних мов, якими він володіє, що сприяє розвитку вміння поперемінного, одночасного або поперемінно-одночасного існування у двох мовних світах [1].

Дослідники, які вивчають мовну свідомість білінгвів, постають перед проблемою: як співвідноситься доля участі півкуль головного мозку в мовній практиці білінгва й у навчанні другій мові? впливає володіння двома і більше мовами на міжпівкульну асиметрію чи в цьому плані білінгв нічим не відрізняється від монолінгва?

Відомий російський психолог Б. Ананьєв вважав, що *головною мовою білінгва* є та, в якій виявляється найбільша відповідність між мисленням і мовними засобами. Інші мови функціонально слабші, і їм відводиться підсобна роль. Дослідником установлено, що в засвоєнні материнської мови беруть участь обидві півкулі, а в опануванні будь-якої наступної – в основному, ліва [2].

2007 р. на VI Міжнародному симпозиумі з білінгвізму британський дослідник Д. Грін у своїй доповіді про нейрофізіологічне підґрунтя білінгвізму висунув тезу про те, що володіння різними мовами передбачає функціонування подібних кортикальних і субкортикальних ділянок мозку, а отже, засвоєння інших мов призводить до змін у механізмі обробки першої, або рідної мови індивіда [17, с. 53].

Власне "мовленневою", відповідальною за кінцевий результат вербального процесу в *монолінгва* вважається ліва півкуля. В останні десятиліття в багатьох англомовних виданнях, присвячених проблемам мови і свідомості, розгорнулись бурхливі дискусії з приводу залучення правої півкулі в мовні процеси при *білінгвізмі*. Якщо це дійсно так, то доведеться визнати суттєву відмінність *білінгва* від *монолінгва* не тільки в сфері мови, а й у сфері свідомості взагалі.

На підтримку гіпотези про більше залучення правої півкулі свідчить багато фактів, передусім – дані патології мовлення: при ураженнях правої півкулі мовні порушення спостерігалися в 14 % праворуких полілінгвів (і 71 % ліворуких) і тільки в 2 % праворуких монолінгвів (і 29 % ліворуких) [6, 61]. Крім того, при лівопівкульних ураженнях багато *білінгвів* втрачали можливість говорити однією мовою при повному збереженні другої (частіше нерідної). Багато таких прикладів описано в спеціальній літературі. Проте опоненти стверджують, що зафіксовано багато випадків, які свідчать про протилежне: при двопівкульних ураженнях спостерігаються порушення в усіх мовах полілінгвів, а ситуації зникнення тільки однієї мови є нечастими й пояснюються феноменом "поперемінного ан-

тагонізму", при якому пацієнт у певний період часу може говорити тільки однією мовою, й вона може змінюватися на різних етапах хвороби [6, с. 62]. Однак автори не заперечують, що "дві мови в одному мозку можуть бути функціонально незалежними" і при цьому "одна з двох мовних систем може бути недоступною" [6, с. 62].

Дослідники виділяють такі фактори впливу на активізацію правої півкулі: *тип мови*; *вік білінгва* (якщо друга мова була вивчена у зрілому віці, зростає можливість участі в мовних процесах правої півкулі); *спосіб навчання* (якщо друга мова була вивчена неформально, імовірність активізації правої півкулі зростає); *стадія навчання* (на початковому етапі навчання мові права півкуля більш активно задіяна); *мовне оточення* (помічено, що в іншомовному оточенні права півкуля більш активізована) [6, с.62–63].

Як бачимо, проблема нейрофізіологічних можливостей володіння двома мовами залишається відкритою.

Про актуальність вивчення феномена мовної особистості свідчить факт перегляду проблематики таких усталених напрямків мовознавства, як психолінгвістика, соціолінгвістика, лінгвістика тексту, діалектологія, які активно включили в об'єкт свого дослідження мовну особистість. Такий підхід робить можливим виокремлення групових та індивідуальних різновидів мовної особистості: носіїв соціолектів, діалектів, ідіолектів.

Явище *білінгвізму* доцільно розглядати крізь призму *мовної особистості*, її психологічних, соціальних і культурних ознак. **Білінгвом** слід вважати людину, яка вільно і продуктивно володіє двома мовами. Якщо одна з мов пасивно вивчалася в школі й людина нею не розмовляє, а може тільки читати тексти зі словником, це не дає підстав вважати її *білінгвом*. Якщо білінгв досяг збалансованої двомовності, то вона не ускладнює, а навпаки, сприяє його комунікативній взаємодії й існуванню у двомовному соціумі. За умови ідеального білінгвізму людина має дві мовні картини світу.

1. Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К., 1999; 2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. 2-е изд. – СПб., 2001; 3. Богин Г. И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов. – Л., 1984; 4. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Г. Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. – К., 2010; 5. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. – М., 1985; 6. Завьялова М. В. Исследование речевых механизмов при билингвизме (на материале ассоциативного эксперимента с литовско-русскими билингвами) // Вопросы языкознания. – 2001. – № 5. – С. 60–65; 7. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004; 8. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987; 9. Караулов Ю. Н. Языковая личность // Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ю. Н. Караулов. 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1997. – С. 671–672; 10. Ларин Б. А. К лингвистической характеристике города (несколько предпосылок) // Герд А. С. Вве-

дение в этнолингвистику: Хрестоматія. – СПб., 2005; 11. Масенко Л. Т. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К., 2008; 12. Маслова В. А. Homo Lingualis в культурі. – М., 2007; 13. Наумов В. В. Лингвистическая идентификация личности. – М., 2007; 14. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 6. – М., 1972; 15. Потебня А. А. Мысль и язык. – К., 1993; 16. Привалова И. В. Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации). – М., 2005; 17. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава, 2010; 18. Синица И. А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века. – К., 2006; 19. Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. – К., 2000; 20. Этимологический словарь славянских языков / Под. ред. О. Н. Трубачева. – М., 1992; 21. Державний комітет статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua>.

В статье проблемы билингвизма рассматриваются через призму языковой личности, ее психологических, социальных и культурных особенностей. Определяются основные параметры двуязычной личности, ее статус в лингвистике.

Ключевые слова: билингв, билингвизм, сбалансированное двуязычие, картина мира, коммуникация, координативный билингвизм, языковая личность, монолингв, психолінгвістика.

In the article of problem of bilinguals is examined through the prism of linguistic personality, its psychological, social and cultural peculiarities. Basic parameters of bilingual personality, its status in linguistic literature are determined.

Keywords: bilingual, bilingualism, world picture, communication, coordinative bilingualism, linguistic personality, bilingual personality, monolingual, psycholinguistics.